

Hegel

HERMAN VAN ERP

Profielen

Boom | Amsterdam

LannooCampus | Leuven

© Uitgeverij Boom, Amsterdam 2013
© LannooCampus, Leuven 2013
© Herman van Erp, Gent 2013

Uitgeverij LannooCampus maakt deel uit van Lannoo Uitgeverij, de boeken- en mediadivisie van Uitgeverij Lannoo n.v.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Verzorging omslag en binnenwerk: Bas Smidt
Foto omslag: ©Hollandse Hoogte / Oote Boe
Illustratie Hegel achterplaat: © Hollandse Hoogte / Spaarnestad Photo

ISBN 978 94 6105 243 8 / NUR 730

www.uitgeverijboom.nl / www.lannoo-campus.be

Inhoud

Inleiding 7

Hoofdstuk 1

Leven en werk 11

Hoofdstuk 2

De *Fenomenologie van de geest* (1807) 32

De inhoudsopgave van de *Fenomenologie van de geest* 36

De inleiding en het voorwoord 41

Bewustzijn 45

Zelfbewustzijn 49

Rede 61

De geest 72

De religie 87

Het absolute weten 93

Hoofdstuk 3

Logica en de *Enzyklopädie* 96

De logica 96

Natuurfilosofie 105

Filosofie van de subjectieve geest: antropologie,
fenomenologie en psychologie 107

Hoofdstuk 4

Filosofie van de objectieve geest: de rechtsfilosofie 111

Het abstracte recht 111

De moraliteit 113

De zedelijkheid 114

Hoofdstuk 5

Colleges over de wereldgeschiedenis 120

Azië en Afrika 124

Het Griekse en het Romeinse Rijk 125

De Germaanse staten 127

Hoofdstuk 6

Colleges over de absolute geest 130

Esthetica of filosofie van de kunst 131

Filosofie van de religie 135

Geschiedenis van de filosofie 144

Geraadpleegde werken van Hegel 147

Overige geraadpleegde literatuur 152

Inleiding

Met het verschijnen van zijn magnum opus *Fenomenologie van de geest* in 1807 vestigt Hegel zijn naam als de meest oorspronkelijke filosoof van zijn tijd. En ook vandaag de dag is de filosofie van Hegel voor veel filosofen nog steeds een fascinerend en uitdagend object van studie. Deels is dit te verklaren door de inhoudelijke rijkdom van zijn werk en de belangrijke rol die het speelde in de geschiedenis van het westerse denken, maar ook deels door haar complexiteit en moeilijke toegankelijkheid. Het lezen en toegankelijk maken van Hegels filosofische werk blijft een uitdaging, omdat het steeds opnieuw uitleg en interpretatie vraagt en discussie oproept.

Hegels filosofie heeft altijd al voor veel beroering gezorgd. Dat is niet verwonderlijk. Zij stelt zichzelf niet alleen ten doel om de totaliteit van de werkelijkheid in begrip (begrijpend denken) te vatten, maar heeft ook de pretentie daarin in principe geslaagd te zijn. En dat terwijl die filosofie naar stijl en inhoud als uitermate moeilijk en zelfs nagenoeg ondoorgrondelijk geldt.

Reeds onder tijdgenoten riep Hegel naast bijval ook felle weerstand op. Schopenhauer zag in hem een charlatan en Friedrich Schlegel verweet hem een volstrekte stompzinnigheid met betrekking tot al het goddelijke. Zelfs zijn oude vriend Schelling gaf (overigens pas na Hegels dood) te kennen in Hegels dialectiek een prozaische voorliefde te zien voor negatie en een ‘aap-

achtige geest van ontkenning'.¹ Aanvankelijk werkte Hegel met Schelling samen en werd hij als een aanhanger van diens filosofie gezien. In de *Fenomenologie van de geest* geeft hij (vaak impliciet blijvende) kritiek op Schellings idealisme. Hij karakteriseert het als abstract en dogmatisch, omdat het uitgaat van een intuïtieve kennis van de eenheid van subject en object, van ik en wereld, en van geest en natuur. Hegel stelt daartegenover dat het absolute en het inzicht daarin moeten worden begrepen als product van een wordingsproces vanuit de tegenstellingen. In de dialectische ontwikkeling van dat proces moet het logisch bewijs van die eenheid worden geleverd.²

Ondanks zijn kritiek bleef Hegel Schellings filosofie wel waarderen. Hij beschouwt haar als een belangrijke schakel tussen het denken van Kant en Fichte en zijn eigen filosofische systeem, dat hij als absoluut idealisme karakteriseert. Hegel zag zijn eigen filosofie als de voltooiing van een lang proces, waarin het denken vanaf de oude Grieken via het christendom, het protestantisme en de verlichting uiteindelijk tot een adequaat begrip komt van de werkelijkheid en zijn eigen verhouding daartoe.

Hegels tijd werd gekenmerkt door ingrijpende politieke omwentelingen en intellectuele woelingen. Hij typeerde het leven in deze tijd van schemering als een noodzakelijk negatieve ervaring vol tegenspraken. Zijn analyse van andere filosofen, die hij beschouwt als zijn voorgangers, richt zich sterk op de contradicties waartoe hun denken uiteindelijk leidt. Deze contradicties zouden in zijn eigen filosofie een definitieve oplossing vinden. In zijn analyses keerde Hegel zich vaak in heftige en sarcastische bewoordingen tegen eenzijdigheden van zowel de verlichting als de romantiek. Van beide stelde hij dat ze een onjuist godsbeeld hadden en dat ze van God een ongekende grootheid maakten, terwijl God zich juist openbaart en gekend wil worden. Naar eigen zeggen zou Hegels filosofie dan ook de voltooiing van de theologie zijn. Op het hoogtepunt van zijn roem en invloed deed

---

1 Jaeschke 2010, XI, 506 e.v.

2 Dialectiek is de ontwikkeling van een proces of begrip door middel van tegenspraken.

hij als professor filosofie in Berlijn zelfs schokkende uitspraken waardoor het leek alsof zijn filosofie er rekenschap van gaf dat het goddelijke zich in de Pruisische staat verwerkelijk had en dat de geschiedenis daarmee tot haar einde was gekomen.

Tegen het eind van Hegels leven had zijn filosofie aanhangers in bijna alle faculteiten van de Berlijnse universiteit, maar een ruime bekendheid kreeg zijn filosofie pas na zijn dood, doordat zijn leerlingen zich organiseerden in een ‘Vereniging van Vrienden van de Vereeuwigde’, zijn boeken opnieuw uitgaven en zijn collegevoordrachten voor het eerst publiceerden.³ In die periode werd Hegel min of meer vereerd als de Pruisische staatsfilosoof, zoals zijn kritische biograaf Rudolf Haym schrijft. Maar na het overlijden van koning Friedrich Wilhelm III, tien jaar na Hegels dood, trachtte een nieuwe regering ‘het drakenzaad van het hegelianisme uit te roeien’⁴ door Friedrich Schelling in Berlijn tot hoogleraar te benoemen. Het charisma van Schelling was echter geweken, en hij wist met zijn positieve, sterk religieus getinte metafysica geen nieuw elan te wekken. De grote bloeiperiode van het Duitse idealisme leek daarmee ten einde.

De aanhangers van Hegels filosofie splitsten zich al vrij snel in een behoudende en een meer revolutionaire groep, in rechts- en links-hegelianen. De eerste onderschreef de gedachte dat Hegel de filosofie heeft voltooid en dat het er verder op aan zou komen alle aspecten van de werkelijkheid volgens de rationele beginselen van die filosofie te begrijpen. De linkse groep (ook jong-hegelianen genoemd) interpreteerde het einde van de filosofie veeleer zo, dat de tijd rijp is om het speculatieve denken om te zetten in een kritiek van religieuze en maatschappelijke vervreemding. De grootste invloed bleek Hegel nog te behouden door de manier waarop hij bepalend was voor het denken van Karl Marx. Marx was in vele opzichten een voortzetter van Hegels denken over de dialectiek van geschiedenis en maatschappelijke ontwikkeling. Voor hem was Hegel inderdaad de

---

3 Als: G.W.F. Hegel, *Werke. Vollständige Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Verewigten*. Berlijn 1832-1845.

4 Wiedmann, 108.

voltooiing van de speculatieve filosofie. Tegelijkertijd stelde hij dat in Hegels idealisme de werkelijkheid op zijn kop staat en dat de filosofie weer op zijn voeten teruggezet moest worden. Dat zou dan gebeuren in de materialistische variant van de dialectiek, die niet in de politiek en ideologieën, maar in de maatschappelijke ontwikkeling van de arbeid en de klassenstrijd de motor van de geschiedenis zag.

1. Leven en werk

Vroege jaren en studententijd

Georg Wilhelm Friedrich Hegel werd op 27 augustus 1770 geboren in Stuttgart. Na hem kregen zijn ouders nog een zoon, Georg Ludwig, en een dochter, Christiane. De jonge Hegel werd reeds als driejarige naar de Duitse school gestuurd en twee jaar later naar de Latijnse school. Van zijn tiende tot zijn achttiende zat hij op het gymnasium. Georg was in zijn jonge jaren meermalen ernstig ziek. In zijn dertiende levensjaar leed het hele gezin aan een gevaarlijke galaandoening. Georg ontsnapte ternauwernood aan de dood, maar zijn moeder overleed.

Op het gymnasium behoorde Hegel volgens zijn zuster steeds tot de besten van zijn klas.⁵ Het was geen erg goede school, maar de begaafde jongen las veel en was zeer gesteld op enkele docenten. Er zijn geen tekenen dat hij overijverig was en hij hield nogal van het uitgaansleven. De jonge Hegel komt uit de verslagen over als een goede, maar niet heel opvallende leerling. Het lag in die tijd voor de hand dat hij naar het seminarie zou gaan om zich voor te bereiden op een tamelijk zeker bestaan in een kerkelijke functie. Zo kwam hij op achttienjarige leeftijd als interne student terecht aan het Tübinger Stift, van waaruit hij aan de

---

5 Na Hegels dood schreef zijn zus aan Hegels weduwe een uitgebreide brief met jeugdherinneringen, die bewaard is gebleven.

kleine universiteit van Tübingen gedurende twee jaar filosofie en drie jaar theologie zou gaan studeren.

De universiteit van Tübingen had een behoudend karakter, en de theologische faculteit verdedigde het oude gedachtegoed tegen het kritische werk van Kant en Fichte. De studenten van het Stift hadden echter een levendige belangstelling voor de politieke ontwikkelingen in Frankrijk. De sfeer werd beheerst door een geest die openstond voor verlichtingsideeën, maar daarnaast werd er een streng, bijna kloosterlijk bewind gehandhaafd, waartegen de studenten zich begonnen te verzetten. Engelse en Franse verlichtingsauteurs, kritische uiteenzetting met Kant en Fichte en hernieuwde aandacht voor de filosofie van Spinoza verleenden samen met het verlangen naar meer vrijheid en de genoegens van het studentenleven een zeker revolutionair elan aan het bestaan van de studenten in die jaren.

Tegenover andere studenten kwam Hegel over als een wat moeizaam en bedachtzaam spreker. Hij stond bekend als een vroeg oud persoon, die wat onhandig in zijn lijf zat. Dit leverde hem de bijnaam *alter Mann* op. Desondanks gold hij als humoristisch en scherpzinnig. Vanaf 1790 deelde hij een kamer met zijn leeftijdsgenoot Friedrich Hölderlin en de enkele jaren jongere Friedrich von Schelling, die als briljante leerling vervroegd toegang tot de universiteit had gekregen. De overlevering wil dat er tussen de drie kamergenoten een hechte vriendschap ontstond.⁶ Van Hegel wordt gezegd dat hij in zijn studieperiode weinig geïnteresseerd was in metafysica en in de filosofie van Kant. Hij had voornamelijk interesse in politieke filosofie en in het bijzonder in de denkbelden van Rousseau.

---

6 Volgens Jaeschke waren er meer kamergenoten en wijzen de bronnen niet op een exclusieve band tussen deze drie. Ook meent hij dat de verhalen over de revolutionaire geest sterk overdreven zijn (Jaeschke 2010, 6-8).

Na de studie: huisleraar in Bern en Frankfurt

In die tijd was het heel gebruikelijk voor een jongeman om na zijn afstuderen een betrekking als huisleraar aan te nemen als overgangperiode naar een betere baan en om een bescheiden inkomen te verwerven. Hegel kreeg in oktober 1793 een baan als huisleraar in Bern. Schelling werd huisleraar in Leipzig. Hölderlin begon tegen het eind van dat jaar in Waltershausen als huisleraar van het zoontje van Charlotte von Kalb, een voormalige geliefde van Schiller. Precies een jaar later ging Hölderlin naar Jena, waar hij als jonge dichter de bewondering wist te wekken van Schiller en Goethe, en filosofiecolleges volgde bij Fichte. Vanaf 1796 was hij weer huisleraar, nu bij een bankiersfamilie in Frankfurt.

Van Hegels leven in Bern is niet veel bekend. Uit deze periode zijn wat fragmenten van manuscripten bewaard, die voornamelijk gaan over volksreligie, christendom en moraal. Hegel beschrijft volksreligies als noodzakelijke, door verbeelding gevoede verbijzonderingen van een algemene religieuze waarheid. De joodse religie is volgens hem beheerst door louter uitwendige ge- en verboden die door een straffende God zijn opgelegd. Zij zou bestaan in een verstard legalisme en zou in haar transcendente monotheïsme een positieve relatie met de wereld en andere volkeren uitsluiten. Hegel stelt daar de leer van Jezus tegenover als een privéreligie, die in principe in overeenstemming is met de autonomie van de redelijke persoon en universele humaniteit. Deze vorm van religie is echter nooit gerealiseerd omdat Jezus zich omringde met een besloten groep van leerlingen, die na zijn dood zijn leer omvormden tot een positieve godsdienst.

Hegel is het in deze vroege teksten op drie vlakken eens met het denken van Kant. Hij sluit aan bij Kants onderscheid tussen legaliteit en autonome moraal, bij zijn kritiek op de kerk als machtsinstituut en bij zijn visie op Jezus.⁷ Op andere punten

---

7 Vgl. Kant 2012.

neemt hij juist afstand van Kant. Zo heeft hij problemen met de manier waarop Kant plichtsmoraal en streven naar geluk tegenover elkaar stelt. Ook heeft hij moeite met de opvatting dat het bestaan van God gepostuleerd moet worden op grond van die tegenstelling, zodat God verschijnt als een transcendent wezen dat de vereniging van moraliteit en geluk moet garanderen. In menig opzicht lijkt Hegel zich hier al te distantiëren van de strenge deontologische ethiek van Kant, voor wie de morele beginselen universeel zijn en een categorische status hebben.⁸ Hij neigt meer naar de romantische cultuurfilosofie van Herder, die ethiek verstaat als een uitdrukking van de volksaard.

Uit correspondentie met zijn vrienden Hölderlin en Schelling blijkt dat Hegel zich in Bern nogal geïsoleerd en gedeprimeerd voelde. Hij was dan ook erg gelukkig toen hij via Hölderlin een aantrekkelijke positie als huisleraar in Frankfurt kon krijgen. Begin 1797 verhuisde hij naar die stad, waar hij tot 1801 zou wonen. Gedurende Hegels Frankfurtse periode – in 1798 om precies te zijn – werd Schelling op drieëntwintigjarige leeftijd op voordracht van Fichte als professor aangesteld in Jena. Hij had een door Fichte zelf geprezen artikel over de fichteaanse filosofie gepubliceerd, waarmee hij bekendheid had gekregen in filosofische kringen. Hölderlin maakte naam als dichter-filosoof, maar kwam in de problemen door zijn (platonische?) liefde voor de vrouw van zijn werkgever, die model stond voor Diotima in zijn roman *Hyperion*. Hij wisselde vanaf 1800 regelmatig van werkplek, onder andere in Frankrijk en Zwitserland, en leidde na opname in een psychiatrische kliniek in 1806 een teruggetrokken leven in Tübingen.

Uit Hegels periode in Frankfurt dateren een anoniem uitgegeven becommentarieerde vertaling over de politieke verhoudingen in Bern, enkele fragmentarische manuscripten van politiek-filosofische aard en het omvangrijke *Der Geist des Christentums*. In dit laatste werk hervat hij zijn eenzijdige en negatieve

---

8 Deontologie betekent plichtsethiek; volgens Kant is moraal gebaseerd op categorische (= onvoorwaardelijk verplichtende) geboden, die als een universele wet gedacht moeten kunnen worden.

interpretatie van de joodse godsdienst uit vroegere manuscripten. Het begrip moraliteit, dat zo sterk verbonden is met persoonlijke integriteit, krijgt een ondergeschikte plaats. De morele wet kan namelijk door de onderdrukking van de natuurlijke neigingen ook leiden tot een vorm van innerlijke repressie. De subjectieve onderwerping aan de morele wet moet overgaan in vereniging met het algemene, waarvoor Hegel de begrippen liefde en leven gaat gebruiken. Ook de verhouding tussen kerk en staat wordt een belangrijker thema. De geïnstitutionaliseerde kerk heeft zich niet als een levende gemeenschap of vrije vereniging van individuen gestalte weten te geven, maar is als ordening van de verbeelding wel noodzakelijk. De protestantse staten hebben in ieder geval als positief element dat ze vrijheid van geweten en godsdienst als beginsel hebben aanvaard. Hegel stelt dat er in het nieuwe leven van de gemeenschap een soort religieuze vereniging of verzoening tussen die verscheiden elementen tot stand moet komen.

We weten uit bewaard gebleven correspondentie dat Hegel zich in deze periode vertrouwd maakte met sociaalfilosofisch en economisch werk van Schotse verlichtingsdenkers. Ook werkte hij al aan een eigen filosofisch systeem, maar hier zijn slechts twee korte stukjes van bewaard, onder de naam *Frankfurter Systemfragment*.⁹ Een kernthema in deze geschriften is dat leven moet worden gezien als de oneindigheid van de natuur. Het moet begrepen worden als een eenheid, die zich uit in een oneindige veelheid van eindige gestalten en deze in zich verenigt. Die verhouding van eindigheid en oneindigheid, van eenheid en veelheid, noemt Hegel de reflexieve beweging van het leven. Deze wordt door tegenstellingen voortgedreven en komt in de

---

9 Dit is voor het eerst uitgegeven onder die titel door Nohl (in 1907) en opgenomen in *Werke in zwanzig Bänden* (w 1, 419 e.v.). Het moet niet worden verward met een manuscript dat bekend staat onder de naam 'Das älteste Systemprogramm des deutschen Idealismus', dat wel uit de kring van Hegel ('Bund der Geister') voortkomt, maar zeer waarschijnlijk niet Hegels eigen product is (Jaeschke 2010, 76 e.v.).

religie als hoogtepunt tot rust. Religie is de verheffing van het eindige leven tot het oneindige leven.

Anders dan in zijn latere werk lijkt Hegel religie hier te stellen boven filosofisch denken. Hij ziet de filosofie als een reflexieve beweging die in de religie tot zijn einde komt. Religie is een vereniging met het oneindige in gemeenschappelijke eredienst en stijgt uit boven het reflexieve denken. Toch is het stadium van reflexieve filosofie wel noodzakelijk. Als het denken dit stadium niet zou doorlopen, zou de religie in een subjectief gevoel en het onmiddellijke blijven steken, terwijl ze juist de tegenstelling van reflectie en gevoel moet overwinnen. Een ander opmerkelijk punt is dat Hegel het leven hier karakteriseert als ‘de verbinding van verbinding en niet-verbinding’. Deze formulering lijkt erg op Hegels latere dialectische identiteitsbegrip: identiteit als de identiteit van identiteit en niet-identiteit.

Docent in Jena

Frankfurt was voor Hegel aanvankelijk een zeer aantrekkelijke stad om te verblijven, maar hij verlangde naar een aanstelling op een universiteit. Na het overlijden van zijn vader in 1799 erfde hij een bescheiden vermogen, dat hem in staat stelde om zijn aspiraties waar te maken. Op voorspraak van Schelling kwam hij in aanmerking voor een onbezoldigde positie als privaatdocent in Jena. Deze stad was op dat moment het middelpunt van een boeiend academisch en literair leven, waaraan de namen van Schiller, Goethe, Friedrich Jacobi, de gebroeders August en Friedrich Schlegel en Schelling verbonden waren. De gloriëtijd van Jena lijkt echter voorbij na het ontslag van Fichte en diens vertrek naar Berlijn in 1799, als gevolg van de zogeheten atheïsmestrijd.¹⁰

---

10 Jacobi, die stelde dat theologie moest zijn gefundeerd in geloof en gevoel, verzette zich tegen het rationalisme en subjectivisme van Fichtes filosofie, dat tot nihilisme (een neologisme van Jacobi) zou leiden. Fichte, die het goddelijke begreep als morele wereldorde, werd van atheïsme beschuldigd

Alvorens Hegel zijn post kon betrekken moest hij aan de universiteit nog een dissertatie overleggen en verdedigen. In korte tijd schreef hij een natuurkundig georiënteerd werk over de loop van de planeten. Dit proefschrift, met de titel *Dissertatio philosophica de Orbitis Planetarum*, zou later nog berucht worden, omdat Hegel hier op filosofische gronden zou hebben beweerd dat er voor een achtste planeet geen plaats was. In 1846 zou het bestaan van deze planeet, Neptunus, empirisch aangetoond worden. Hegel weersprak echter niet een empirisch bewijs, maar verzette zich tegen de nogal speculatieve wiskundige overwegingen die tot de aanname van het bestaan van de planeet hadden geleid.

Begin 1801 verhuisde Hegel al naar Jena, maar pas in augustus verkreeg hij zijn aanstelling. Daarvoor had hij al met Schelling samengewerkt en was hij in zijn eerste filosofische publicatie ingegaan op de verschillen tussen de filosofieën van Fichte en Schelling: *Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems der Philosophie*. Bovendien gaf hij samen met Schelling het *Kritische Journal der Philosophie* uit, waarvan zij beiden de enige auteurs zijn. Er verschenen drie delen. Een van Hegels bijdragen was *Glauben und Wissen*. Dit werk wekte veel wrevel op bij collega's, omdat Hegel de filosofie van Kant, Jacobi en Fichte in zeer neerbuigende woorden bekritiseert. Hij betitelt hun filosofie als *Reflexionsphilosophie*: een denken dat de onderscheidingen van eindig en oneindig nog op een verstandelijke manier tegenover elkaar plaatst en dus beide voor absoluut neemt. Een absoluut subject ('ik') staat tegenover een absoluut transcendent object. De eenheid van de twee is niet voor de rede inzichtelijk, en daarom volgens Hegel volstrekt leeg en onbepaald. Het absolute, een begrip dat zo'n belangrijke rol in Hegels filosofie gaat spelen, kreeg die rol voor het eerst in het eerder genoemde *Differenzschrift*.

---

en ontslagen. Overigens distantieerde Jacobi zich van de beschuldiging van atheïsme aan het adres van Fichte.

In beide geschriften stelt Hegel dat het denken van de verlichting op zoek is naar een absoluut vertrekpunt, en daarin de tegenstelling van subject en object verabsoluteert. Allerlei tegenstellingen, zoals die van intellect en natuur, rede en zintuiglijkheid, oneindigheid en eindigheid, worden tot die absolute tegenstelling herleid en het verstandelijke denken blijft daarin steken. Door het ding, of de natuur, en het ik tegenover elkaar te stellen, wordt het ene als het absolute en het andere als het eindige of ondergeschikte gesteld; de reflectie wordt niet speculatief verder gevoerd, maar tracht de tegenstelling op te heffen door een van beide polen als de sterkere te poneren. Uitgaan van een van beide maakt daar een absoluut principe van, maar het absolute laat zich niet in een principe vastleggen. Zowel het absolute ding als het absolute ik is iets eindigs dat tot het absolute wordt gemaakt. Hegel concretiseert zijn kritiek op Fichte in de klacht dat deze alles wat aan de kant van de natuur of het objectieve zijn staat, onderwerpt aan de heerschappij van het ik. Tegelijk stelt Hegel dat die verabsolutering historisch gezien noodzakelijk was om tot een uiteindelijke identiteitsfilosofie te komen, waarin de reflexiviteit waarlijk kan worden opgeheven. In het systeem van Schelling, dat uitgaat van de identiteit van subject en object, van geest en natuur, zou de tegenstelling van subject en object op de juiste wijze zijn opgeheven. Het beschouwt het transcendentaal idealisme, de wetenschap die vertrekt vanuit de voorwaarden van het kennen, het ik en het denken, en de natuurfilosofie als twee onderscheiden gezichtspunten van een en dezelfde werkelijkheid, als twee polen die qua inhoud niet wezenlijk van elkaar verschillen en wier onderscheid in een *Indifferenzpunkt*, een hoger standpunt dan de reflectie, zou wegvallen.

Maar Hegel benadrukt steeds dat de absolute eenheid ook niet adequaat gedacht kan worden zonder de absolute tegenstelling. Het denken van zijn tijd wordt juist wegens de tegenstelling gekarakteriseerd door een oneindig verlangen naar het absolute. De eenheid moet door die tegenstelling heen denkend (door de rede) tot stand gebracht worden en de filosofie kan dus niet vanuit een absoluut uitgangspunt vertrekken. De waarheid kan namelijk alleen tot stand komen in de voltooiing van een sys-

teem. Op het eind van *Glauben und Wissen* spreekt Hegel nog wel zijn waardering uit voor het feit dat Fichte een systeem ontwierp, al was dat niet volkomen. Hij karakteriseert de negativiteit waar de verlichting (*Bildung* en *Aufklärung*) op uitloopt als de ‘Goede Vrijdag’ van het speculatieve denken, en verwacht dat de tijd rijp is voor de ware filosofie, de voltooiing van de filosofie als systeem. Hij geeft echter nauwelijks aan hoe die eruit zal zien. Aan het slot van het *Differenzschrift* suggereerde hij dat in kunst en religie het reflexieve standpunt kan worden overwonnen, omdat daarin het besef van de eenheid van natuur en bewustzijn bewaard blijft. Ook wat dat betreft bleef hij in de lijn van Schelling. In *Glauben und Wissen* zwijgt hij echter over de positie die Schellings filosofie volgens hem in het proces van de voltooiing van de filosofie inneemt.

Hoewel Hegel in deze geschriften Schelling nergens kritiseerde en juist bij hem aansloot, leek ook Schelling er niet erg gelukkig mee. Tegenover Fichte distantieerde hij zich er enigszins van. Mogelijk zag hij in Hegels weergave van zijn eigen standpunt dat ook dit nog niet beantwoordde aan wat Hegel als de voltooiing van het filosofisch systeem in het vooruitzicht stelde. Nadat Schelling in 1803 een leerstoel kreeg in Würzburg was er van een band tussen beiden nauwelijks meer sprake. Naast Schelling ontmoette Hegel twee andere ex-studenten van het Tübinger Stift als professoren in Jena: de vier jaar oudere Friedrich Niethammer en de tien jaar oudere Heinrich Paulus. Zij zouden voor zijn verdere loopbaan en als vrienden van groot belang zijn.

Het vele en breed georiënteerde onderwijs dat Hegel gaf was zeer vruchtbaar voor het ontwerpen van zijn eigen systeem, dat hij voor onderwijsdoelen in een encyclopedisch traktaat trachtte samen te vatten. Van een aangekondigde encyclopedie is het weliswaar niet gekomen, maar er zijn wel belangrijke systeemfragmenten uit opeenvolgende jaren bewaard gebleven. Bovendien is er een moeilijk toegankelijk geschrift met de titel *System der Sittlichkeit* bewaard.

Het eerste jaar dat Hegel onderwijs gaf was niet bijzonder succesvol; van een klein groepje studenten bleven er maar twee

over. Maar vanaf 1803 zijn er andere meldingen van de zijde van Goethe en Schiller: Hegel zou nu talrijke (ongeveer dertig) tevreden toehoorders hebben gehad, onder wie de Nederlander Peter Gabriel van Ghert, met wie hij bevriend bleef en die hij later op zijn Nederlandse reis (1822) zou opzoeken. Voor de universiteit als geheel was het jaar 1803 overigens niet erg rooskleurig, want veel gerenommeerde professoren (onder wie Hegels ‘beschermheren’ Paulus, Niethammer en Schelling) vertrokken rond die tijd naar elders. Hegels onderwijs betrof cursussen inleiding in de filosofie, geschiedenis van de filosofie, logica en metafysica, mathematica, natuurfilosofie en natuurrecht. Hij nam ook deel aan natuurwetenschappelijk onderzoek met Goethe, en werd lid van de Mineralogische Societät en van de Naturforschende Gesellschaft Westphalens. In grote lijnen bevatten de systeemfragmenten alle een driedeling, die in het latere systeem van Hegel constant blijft: logica, natuurfilosofie en filosofie van de geest. De fragmenten zijn interessant wegens de verschuivingen die zich in Hegels denken en filosofische terminologie aftekenen, wegens de vele thema’s die even later in de *Fenomenologie* aan de orde komen en als voorbereiding op zowel dit werk als de latere *Enzyklopädie*.

In de systeemfragmenten krijgen de begrippen *geest* en *filosofie van de geest* voor het eerst hun voor Hegel karakteristieke betekenis. Hij gebruikt de term ‘geest’ voor zowel individuele mensen als voor structuren en voorstellingen die hen verbinden. De geest (of het geestelijke) is gekenmerkt door een verhouding tot zichzelf, die niet onmiddellijk is, maar bemiddeld wordt door iets anders (de natuur) en een andere geest, waartoe de geest in een verhouding van wederzijdse erkenning staat. De verhouding tot de natuur ziet Hegel als een wezenlijke veruitwendiging, een naar buiten treden van de geest, van waaruit hij weer tot zichzelf terugkeren moet. Die terugkeer tot zichzelf heeft pas een volkomen geestelijk karakter wanneer de geest daarin zichzelf als geest herkent en verwerkelijkt, maar daarvoor is de relatie met de ander wezenlijk. De werkelijkheid waarin de geest die terugkeer in en vereniging met zichzelf volledig realiseert noemt Hegel hier *absolute geest*. Later gebruikt hij de term absolute geest

in specifiekere betekenis voor datgene wat in kunst, religie en filosofie gestalte krijgt en wordt begrepen. Absolute geest is dan onderscheiden van subjectieve geest (bewustzijn, zelfbewustzijn, denken van de mens in zijn individuele gestalte) en objectieve geest (de maatschappelijke en politieke sfeer waarin de geest zich een uitwendige, objectieve gestalte geeft). In de systeemfragmenten uit Jena spreekt hij ook al regelmatig over ‘absolute geest’, maar nog niet in de specifieke betekenis die hij er later aan geeft als onderscheiden van objectieve geest. Zo noemt hij in het *System der Sittlichkeit* een volk, voor zover dat in zijn eigen cultuur, religie en politieke leefgemeenschap die eenheid en vereniging op een intuïtieve, aanschouwelijke wijze weet te bereiken, en waarin de individuen hun eigen belangen met die van het geheel identificeren, een ‘absoluut volk’, een ‘goddelijke werkelijkheid’.¹¹

Waarschijnlijk had Hegel hier een geïdealiseerde voorstelling van de antieke Griekse samenleving voor ogen. Het begrip ‘volk’ wordt in de manuscripten erna vervangen door ‘staat’, een begrip dat beter past om de moderne verhoudingen tussen individu en gemeenschap te begrijpen. De Griekse religie heet dan weliswaar een schone, maar niet absolute religie, omdat ze niet door de diepste negativiteit is heen gegaan. De christelijke religie wordt als absolute religie gekarakteriseerd, omdat daarin de idee van de geest die zich met de natuur moet verenigen en zich aan een ander moet openbaren tot uitdrukking komt in het begrip van de zondeval en de menswording van God. Maar de religie is nog maar de voorstelling van de absolute geest, nog niet zijn verwerkelijking. Dat blijkt uit de fanatieke wijze waarop de kerk zich in haar ijver voor het hiernamaals soms opstelt tegenover de staat, zonder te beseffen dat die ‘de werkelijkheid van het hemelrijk’ is.¹²

---

11 *System der Sittlichkeit*, ‘Einleitung’ (p. 7) en 53 e.v., 57.

12 Zie Jaeschke 2010, 173-74.

Totstandkoming van de Fenomenologie van de geest

Vanaf 1805 kondigde Hegel, die dan bevorderd wordt tot – wederom onbezoldigd – buitengewoon hoogleraar, meermaals aan dat hij spoedig een boek zou publiceren waarin het hele systeem van de wetenschap van de filosofie zou zijn samengevat. Hoe dat boek eruit zou zien is niet helemaal duidelijk, aangezien er geen manuscripten bewaard zijn en Hegel verschillende titels opgaf. Zijn colleges voor de zomer van 1806 worden aangekondigd als ‘Logica en metafysica, voorafgegaan door een fenomenologie van de geest’. Als Hegel een jaar later dezelfde colleges voor de zomer van 1807 aankondigt (die hij overigens niet meer zal geven), kan hij eraan toevoegen dat hij ze zal geven ‘vanuit zijn boek’. In die zomer krijgt hij ook voor het eerst, door toedoen van Goethe, een zeer bescheiden honorarium. Het boek dat begin 1807 verschijnt, is bekend geworden onder de naam *Fenomenologie van de geest*; ook Hegel zelf verwijst er op die wijze naar. Maar de volledige titel luidde: *Systeem van de wetenschap; eerste deel, fenomenologie van de geest*. Tussen het lange voorwoord en de inleiding verschijnt een tussentitel: ‘I. Wetenschap van de fenomenologie van de geest’, en in sommige exemplaren van de eerste druk staat een oudere tussentitel: ‘Eerste deel. Wetenschap van de ervaring van het bewustzijn’. Zonder op de gronden van deze verschillen in te gaan kan geconstateerd worden dat de fenomenologie blijkbaar als een deel van het systeem zelf, en niet langer als een voorafgaand werk werd beschouwd.

Ondanks de nieuwe titulatuur spreekt Hegel nog in mei 1807, in een brief aan Schelling (die ondertussen een eervolle benoeming in München heeft gekregen), over zijn boek als een inleiding op het systeem. Hegel heeft altijd problemen gehad met de gedachte dat er een inleiding tot de filosofie aan de filosofie vooraf zou kunnen gaan. Dat zal hebben meegespeeld bij de keuze om het boek een eerste deel van het systeem van de wetenschap te noemen. Ook de tijdsdruk waaronder het boek geschreven is, is waarschijnlijk een van de oorzaken waarom de verhouding van de *Fenomenologie* als boek (en van de fenomenologie als wijsgerige discipline, als specifieke wetenschap) tot het systeem van de

filosofie niet helemaal duidelijk wordt. Een tweede deel is nooit verschenen. Als Hegel zijn systeem (logica, natuurfilosofie en filosofie van de geest) later in de *Enzyklopädie* uiteenzet, noemt hij dat welbewust niet het tweede deel.

De *Fenomenologie* werd steeds meer als een zelfstandig, in zich voltooid werk opgevat. Het bevat namelijk veel meer dan wat men van een voorbereiding op wetenschap of van een kentheorie zou verwachten. In het Voorwoord omschrijft Hegel de fenomenologie als de wetenschap van de ervaring van het bewustzijn en merkt daarbij op dat, wanneer het proces van die ervaring tot begrip is gebracht, de hele werkelijkheid eigenlijk al in dat begrip is vervat. Sommige interpreten van Hegel menen dat de *Fenomenologie* daarom eigenlijk al het hele systeem bevat, zij het vanuit een andere invalshoek dan de *Enzyklopädie*. In de *Enzyklopädie* wordt de fenomenologie van de geest een onderdeel van de filosofie van de subjectieve geest en bevat dan nog maar een klein gedeelte van wat in de *Fenomenologie* aan bod komt. Het lijkt er daarom eerder op dat Hegel geprobeerd heeft om nog heel veel elementen die wellicht beter in het systeem of elders aan de orde konden komen, in de *Fenomenologie* op te nemen. Hij erkent in de hierboven genoemde brief aan Schelling dat de compositie van het boek niet helemaal geslaagd is en dat hij te uitvoerig op bepaalde ontwikkelingen is ingegaan, waardoor het zicht op de structuur onduidelijk werd.¹³ Hij geeft meermalen toe dat het niet overal even helder is geworden, maar hij heeft zich toch nooit van dit boek gedistantieerd. Toen hij stierf was hij juist bezig aan een nieuwe uitgave die de inhoud hoofdzakelijk intact zou laten. Op klachten dat het boek moeilijk toegankelijk is, reageerde hij steevast met de opmerking dat dat nu eenmaal inherent is aan de filosofie. Die tracht immers de zaken vanuit het geheel en in hun innerlijke, noodzakelijke samenhang te begrijpen; zij wil niet – zoals veelal gebruikelijk is – volstaan met het denken vanuit specifieke problematieken en voorbeelden.

---

13 Bonsiepen 2011, xxiii.

Vertrek uit Jena

De *Fenomenologie* is als boek in meerdere afleveringen voor de druk klaargemaakt, waarvan de laatste onder grote haast. Die haast kwam voornamelijk voort uit de oorlogsomstandigheden na Napoleons aanval op Pruisen. Hegel was overtuigd van de historische betekenis die Napoleon had voor de Europese geschiedenis en staatkundige hervorming. Toen Napoleon op 13 oktober 1806 met zijn leger Jena binnentrok, was hij dan ook diep onder de indruk van deze gebeurtenis. Aan zijn vriend Niethammer schreef hij nog diezelfde dag: ‘ik zag de keizer – deze wereldziel – voor een inspectie door de stad rijden; – het is inderdaad een wonderlijke gewaarwording om een dergelijk individu te zien, dat hier in een punt geconcentreerd, zittend op een paard, de wereld omvat en beheerst.’¹⁴ Aanvankelijk was Hegel tamelijk gelukkig, maar toen het leger aan het plunderen ging en er branden uitbraken, voelde hij zich niet meer veilig in zijn eigen huis en zoekt met de hele huishouding van zijn hospita onderkomen bij vrienden. Hij maakte zich bij alles vooral zorgen om de laatste delen van zijn manuscript, dat hij steeds bij zich droeg. Terwijl Jena door de legers van Napoleon werd geplunderd, voltooide Hegel de laatste zinnen van zijn eerste grote publicatie.

Het onderwijs op de universiteit lag stil, en begin november wist Hegel met de laatste delen van het manuscript de stad uit te komen, op weg naar Bamberg, waar zijn vriend Niethammer en de drukker van zijn boek woonden, om zelf bij de druk aanwezig te zijn. Begin januari was hij weer terug in Jena, van waaruit hij het uitvoerige *Voorwoord* naar Bamberg stuurde. In diezelfde periode beviel Hegels hospita van een buitenechtelijk kind dat Hegel bij haar had verwekt, een zoon genaamd Ludwig. Haar eigen man stierf vlak daarna, en er wordt verteld dat Hegel haar toen een huwelijksbelofte zou hebben gedaan, maar die niet is nagekomen. Hegels leefomstandigheden waren ver-

---

14 Jaeschke 2010, 24-25.

re van aangenaam en hij nam met graagte de mogelijkheid aan om uit Jena te vertrekken, toen Niethammer hem voorstelde om voor een bescheiden salaris het redacteurschap op zich te nemen van de *Bamberger Zeitung*, een betrekking die aan Niethammer zelf was aangeboden. In maart verhuisde Hegel, ongeveer gelijktijdig met het gezin van zijn vriend Paulus, naar Bamberg. Daar werden 750 exemplaren van zijn boek gedrukt en gebonden, dankzij de grootmoedige geste van Niethammer om financieel voor alle exemplaren garant te staan.

1807-1816: Bamberg en de jaren in Neurenberg

Hegel beschouwde zijn baan als uitgever/redacteur van meet af aan als tijdelijk. Desalniettemin vond hij het werk wel interessant, vooral vanwege de connectie met de politiek. Aanvankelijk is hij heel tevreden. Bamberg is, mede door aanwezigheid van vrienden als Niethammer en Paulus, voor hem een plezierig leefklimaat. Na een halfjaar begon hij echter te klagen over mogelijke problemen met de censuur. Vanaf dat moment deed hij zijn best weer een aanstelling aan een universiteit te krijgen. Eind 1808 kon hij, alweer via Niethammer, die verantwoordelijk regeringsambtenaar was voor het onderwijs in Beieren, worden aangesteld als rector en leraar filosofie aan het gymnasium van Neurenberg. Ook de familie Paulus verhuist daarheen.

Hegel ging voortvarend te werk met een – ook voor hemzelf – heel nieuw programma. Logica was een van de vele vakken die hij aan het gymnasium doceerde. Andere vakken waren geschiedenis van de filosofie, plichtenleer, religiefilosofie en voor de hoogste klas encyclopedie, een vak dat een overzicht moest bieden van de filosofie als geheel. De getuigenissen van leerlingen over zijn onderwijs en omgang met de studenten waren heel positief. Aan vrienden schreef hij dat zijn onderwijs ook zeer vruchtbaar was voor hemzelf, doordat hij zich duidelijker leerde uit te drukken. Toch begon hij in de loop der jaren te twijfelen aan de zin om op het gymnasium veel filosofie te doceren. Hij gaf daarom de voorkeur aan onderricht over de oudheid. Als

rector van een gymnasium had hij een redelijk inkomen, dat hem in staat stelde om aan een huwelijk te gaan denken.

In 1811, eenenveertig jaar oud, trad Hegel in het huwelijk met de twintig jaar jongere Marie von Tucher, de dochter van een aanzienlijke familie uit Neurenberg. In hetzelfde jaar verrok zijn vriend Heinrich Paulus voor een professoraat naar Heidelberg. De resterende jaren in Neurenberg stonden voor Hegel vooral in het teken van zijn huwelijk en familieleven. Het schijnt een gelukkig huwelijk te zijn geweest. Er worden drie kinderen geboren, een dochter die op jonge leeftijd sterft en twee zoons, Karl en Thomas Immanuel.

Het rectoraat bracht veel administratieve rompslomp met zich mee. In brieven aan vrienden klaagde Hegel hierover, en uitte hij zijn wens om een positie aan een universiteit te verkrijgen. Zijn relatie met Schelling was in die tijd bekoeld, terwijl hij met Jacobi juist een hartelijk contact opbouwde. Voorheen had hij Jacobi vaak tot voorwerp van felle kritiek gemaakt, maar hij leerde hem nu waarderen als een goedhartig en wijs mens. In 1812 publiceerde Hegel wat hij zijn ‘objectieve logica’ noemde. Het verscheen in twee delen, de zijnslogica en de wezenslogica. Vier jaar later verscheen zijn ‘subjectieve logica’ over het denken. Alle drie de delen werden samen gepubliceerd onder de titel *Wissenschaft der Logik*.

Professoraat in Heidelberg

In 1816 kreeg Hegel een aanstelling als hoogleraar in Heidelberg. Nagenoeg tegelijkertijd ontving hij uitnodigingen voor de universiteiten van Berlijn en Erlangen, maar op dat moment had hij al aan Heidelberg toegezegd. Hegels voorganger was Johan Friedrich Fries, die een leerstoel in Jena ging bekleden. Fries was een antisemitische nationalist, wiens gedachtegoed Hegel in zijn inaugurale rede – zonder hem overigens met name te noemen –

uitmaakte voor slap en oppervlakkig.¹⁵ De jongere zus van Hegels vrouw verhuisde mee naar Heidelberg en bleef een heel jaar bij hen in huis. Ook Ludwig, Hegels buitenechtelijke zoon, die in een kindertehuis in Jena was ondergebracht, werd in het gezin opgenomen – Goethe schreef nog een heel charmant gedicht naar aanleiding van de tiende verjaardag van de jongen. Aan de jarenlange vriendschap met Paulus komt een einde wanneer Hegel kritiek heeft op diens verzet tegen liberale veranderingen in het koninkrijk Württemberg en mede verantwoordelijk is voor de afwijzing van een artikel van Paulus. In Heidelberg ontmoette Hegel Karl Freiherr von Altenstein, die juist benoemd was tot de eerste Pruisische minister van cultuur, en die de sinds 1810 vacante leerstoel van Fichte nieuw leven wilde inblazen. Een halfjaar later ontving Hegel de uitnodiging om deze leerstoel – onder zeer gunstige materiële voorwaarden – te gaan bekleden.

In Heidelberg gaf Hegel voor het eerst zijn colleges over esthetica, die zeer geliefd werden. Aan de lagere jaren gaf hij zijn ‘encyclopedie’, waarvan hij de verschillende onderdelen in de colleges voor de hogere jaren uitwerkte.¹⁶ Het jaar na zijn benoeming in Heidelberg verscheen de uitgave van het al sinds Jena aangekondigde boek *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*. Dit boek was vooral bedoeld ter ondersteuning van zijn lessen. Het moest de samenhang van het geheel van de wijsgerige disciplines, inclusief de logica, duidelijk maken. In die zin is de *Enzyklopädie* ook een korte versie van wat Hegel steeds als het systeem van de filosofische wetenschappen aankondigde. Dat systeem bestaat uit drie grote onderdelen: logica, natuurfilosofie en filosofie van de geest. De filosofie van de geest is zelf weer onderscheiden in de delen subjectieve, objectieve en absolute geest. Subjectieve geest is de term waarmee Hegel de geest aanduidt zoals die zich manifesteert en ontwikkelt in menselij-

---

15 Jaeschke 2010, 38.

16 Na zijn dood werden veel van deze colleges, met aanvullingen uit de Berlijnse tijd, als *Vorlesungen* uitgegeven. Onder die titel zijn er in de loop der tijd ook veel andere colleges van Hegel in verschillende uitgaven verschenen (zie de literatuurlijst in Jaeschke 2010).

ke individuen. Onder objectieve geest verstaat hij de objectieve structuren van de samenleving, waarin die geest zich een bijzondere gestalte geeft. Absolute geest is de sfeer van kunst, religie en filosofie, waarin het begrip van de geest van zichzelf als de verhouding van het eindige en oneindige gerealiseerd wordt.

Berlijn

In september 1818 verhuisde de familie naar Berlijn, waar Hegel was gevraagd de leerstoel van de overleden Fichte te bekleden. In zijn inaugurele rede preeft Hegel de Pruisische politiek voor haar interesse in wetenschap en cultuur.

In de achttiende eeuw was Pruisen een van de machtigste Duitse vorstendommen geworden, met een sterk gecentraliseerde staatsvorm. Deze staat steunde enerzijds op een groot leger van plattelandsbewoners, waarvan het merendeel bestond uit horigen van grootgrondbezitters (de *Junkers*). In politiek opzicht werd het vorstendom echter bestuurd door een ambtenarenklasse die onmiddellijk in dienst van de koning stond. In de napoleontische periode krijgen hervormingsgezinde groeperingen veel invloed. Afschaffing van lijfeigenschap en horigheid en ook de oprichting van de universiteit zijn daar uitingen van. Na het Congres van Wenen in 1814-1815 komt het koninkrijk in meer restauratief vaarwater, maar hervormingsgezinde ambtenaren blijven invloed uitoefenen binnen de regering.

Naar Pruisische maatstaven hoorde Hegel duidelijk tot de hervormingsgezinden, en hij is zeker niet als filosoof van de restauratie naar Berlijn geroepen. Hegel heeft de politieke beginnelen van het liberalisme, voor zover die de vrijheid en emancipatie van het individu impliceerden, steeds onderschreven en verdedigd. Hij was echter een felle bestrijder van de opvatting dat de samenleving louter uit individuen zou bestaan. De vrijheid van individuen kan volgens Hegel slechts een zedelijke inhoud verkrijgen wanneer die individuen deelhebben aan een zedelijke gemeenschap. Die gemeenschap is door zijn tradities, wetten en

instituties de uitdrukking en gestaltegeving van een wil die de individuen overstijgt.

In de studentenbonden gingen radicaal-liberale gedachten hand in hand met fanatiek nationalisme en antisemitisme. Met zijn kritiek op het individualistische liberalisme, en door te benadrukken dat de staat niet op gevoel maar op de rede gefundeerd is, had Hegel primair een matigende invloed op zijn studenten. Na de moord op de conservatieve schrijver August von Kotzebue door de student Karl Ludwig Sand in 1819 werden onder instigatie van Metternich, de Oostenrijkse minister van Buitenlandse Zaken, door de Duitse regeringen aan de universiteiten strenge vrijheidsbeperkingen opgelegd, waaronder censuur. In Berlijn werd de theoloog Wilhelm de Wette ontslagen, omdat hij zich in positieve bewoordingen had uitgesproken over Sand in een troostbrief aan diens moeder. In Jena werd Johan Fries ontslagen wegens zijn optreden in 1817 op het politiek roerige Wartburgfeest, dat uitliep op antisemitische betogingen en boekverbranding. Hij had voor de studentenbonden, waaraan ook Sand prominent had deelgenomen, een enthousiast pleidooi gehouden voor de stem van het volk en voor iets wat wij heden wellicht democratie vanuit de basis zouden noemen. De Wette was een vriend van Fries, en had zich stevig tegen Hegels benoeming verzet. Hegel heeft die ontslagen steeds verdedigd. In het voorwoord van de *Grundlinien der Philosophie des Rechts* uit 1821 kritiseert hij nog eens in uiterst scherpe woorden de 'plattvloersheid' van de opvattingen van Fries. Hegel ondervond van verschillende kanten kritiek wegens zijn houding. Hij reageerde daarop door de regering te verzoeken de kritiek op zijn persoon door censuur uit de openbaarheid te houden – hij was immers een ambtenaar van de staat.

Door deze omstandigheden is het niet verwonderlijk dat in de generatie na Hegel diens politieke filosofie als een legitimering van de Pruisische staatsmacht werd gezien. Die zienswijze heeft er weer toe geleid dat sommigen de *Grundlinien* als een conservatieve wending opvatten waarin Hegel zijn meer liberale principes zou hebben verlaten. Nu stelde Hegel inderdaad zeer uitdrukkelijk dat de filosofie het begrip moet ontwikkelen

van de staat zoals die *werkelijk* is. De staat is voor hem in zichzelf een redelijke werkelijkheid. Het is de hoogste gestalte van de objectieve geest. Het begrip van de staat kan daar dan ook niet buiten liggen als een extern, normatief ideaal dat hem door de filosofie wordt voorgehouden. Als de filosofie zich in een dergelijke houding tegenover de staat opstelt, komt zij niet uit boven het standpunt van subjectieve meningen, gevoelens en beroep op moraliteit zonder substantiële inhoud. De filosofie heeft met de werkelijkheid te maken, want – zo waagt Hegel het in het voorwoord van de *Grundlinien* uit te drukken – ‘wat redelijk is, is werkelijk; en wat werkelijk is, is redelijk’. Het zou echter onjuist zijn te concluderen dat Hegel in de *Grundlinien* daarom het begrip van de Pruisische staat zou weergeven. Een dergelijke beperking tot één specifieke staat zou volgens Hegel filosofisch onmogelijk zijn.

De staat behoort tot de filosofie van de objectieve geest. Deze behandelt, net als de filosofie van de subjectieve geest, de geest in zijn *eindige* bestaanswijze. De reële gestalten van de objectieve geest zijn gezinnen, maatschappelijke instituties en staten. De filosofie kan echter niet het wezen van een individuele, historisch bestaande staat tot object hebben, noch een individuele staat legitimeren of funderen. Staten bevestigen zichzelf in de realiteit, in hun optreden jegens hun burgers en in de strijd en verdragen met elkaar. Het ‘laatste oordeel’ over een individuele staat komt dan ook niet toe aan de filosofie. Want, zo stelt Hegel aan het einde van zijn rechtsleer: de wereldgeschiedenis is het *Weltgericht*, de plaats waar uiteindelijk geoordeeld wordt.

In zijn Berlijnse tijd kreeg Hegel de gelegenheid om zijn kennis van kunst te verbreden en daarvoor meerdere reizen te maken, waaronder in 1822 naar Vlaanderen en Holland. Daarbij maakte hij een omweg via Breda, omdat hij ‘de begeerte niet kan weerstaan daar naar een monument van Michelangelo te gaan kijken; want waar in Duitsland kan men een werk van die meester zien?’¹⁷ In 1824 bezocht hij Wenen, waar hij met name

---

17 Briefe, Bd. II, 358. Het grafmonument van de Nassaus werd in die tijd ten

genoot van de opera's. In 1827 verbleef hij enige weken in Parijs bij de bevriende filosoof Victor Cousin. Hij betitelde de stad als 'de hoofdstad van de beschaafde wereld', al was hij er minder van onder de indruk dan van Wenen.

Hegels zus Christiane heeft een periode in Berlijn bij het gezin Hegel in huis gewoond. Het klikte echter niet goed tussen haar en Hegels veel jongere echtgenote. Zij werd enige tijd wegens een zenuwziekte opgenomen in een verpleegtehuis. In 1832 pleegde zij zelfmoord. Ook met Ludwig ging het niet goed. Toen hij ouder werd, sloot de jongen zich steeds meer af, en zijn relatie met de overige gezinsleden werd moeizaam. In 1823 doet Hegel hem in de leer bij een koopman in Stuttgart. Naar aanleiding van een vrij onschuldig incident – hij zou een kleinigheid hebben gestolen – wordt hem te kennen gegeven de naam Hegel niet waardig te zijn. Voortaan moet hij de naam van zijn moeder dragen (Fischer). Hegel zorgt ervoor dat hij een Nederlandse dienstbetrekking krijgt als koloniaal officier. Ludwig sterft in augustus 1831 aan een tropische ziekte in Nederlands Oost-Indië. Met zijn vader heeft hij tot zijn dood geen contact meer willen onderhouden.

Hegel zelf stierf op 14 november 1831. Zijn plotselinge dood werd aan de cholera toegeschreven, die toen in Berlijn heerste. Het is echter waarschijnlijker dat hij is overleden aan een maagkwaal, waar hij sinds zijn reis naar Parijs in 1827 last van had.¹⁸ In 1830 was hij daar een paar maanden behoorlijk ziek van geweest. Zijn dood kwam erg onverwacht: pas de dag ervoor voelde hij zich niet lekker, en enkele dagen eerder had hij zelfs nog met veel enthousiasme college gegeven.

---

onrechte aan Michelangelo toegeschreven.

18 Op de terugweg logeerde hij in Brussel bij zijn vriend Van Ghert. Hij zag er toen gezond uit en 'at en dronk als een Nederlander' (Brieven Bd. III, 199).

2. De *Fenomenologie van de geest* (1807)

In een aankondiging van zijn eigen boek benadrukte Hegel dat de fenomenologie van de geest de toen gangbare fundering van het wetenschappelijke denken op basis van psychologische theorieën en abstracte beginselen vervangt; dat ze op een heel nieuwe en interessante manier een voorbereiding is op het systeem van de wetenschap en zelf de eerste wetenschap van de filosofie is.¹⁹ Dat past wel met de gedachte uit het Voorwoord, dat de wetenschap aan het niet wetenschappelijk geschoolde individu een ladder moet bieden om daarlangs tot haar niveau op te klimmen.²⁰ Die ladder moet zelf echter van een wetenschappelijk gehalte zijn, ook al is het voor degene die hem bestijgt aanvankelijk niet duidelijk wat dat inhoudt. Tevens wil Hegel in zijn boek aantonen dat het aan de filosofie eigen is dat ze niet alleen een ontwikkeling van het individuele bewustzijn van zintuiglijke zekerheid naar redelijk weten veronderstelt, maar dat het bereiken van filosofisch wetenschappelijk inzicht (het absolute weten) ook historisch gezien een hele ontwikkeling van het denken veronderstelt. Dat is een andere doelstelling dan een ladder te willen aanreiken voor de filosofisch nog niet geschoolden, tenzij hij al zijn tijdgenoten, die de beweging van zijn denken nog niet

---

19 FG, 489 (*Selbstanzeige*): 'Ze beschouwt de *voorbereiding* op de wetenschap vanuit een gezichtspunt dat haar tot een nieuwe, interessante, en de eerste wetenschap van de filosofie maakt.'

20 FG, 'Voorwoord', 24.

ten einde hadden mee voltrokken, als zodanig beschouwde. In zekere zin doet Hegel dat laatste ook. Hij laat de *Fenomenologie* beginnen met het bewustzijn dat nog geen enkele ervaring lijkt te hebben opgedaan en zich beroept op onmiddellijke zintuiglijke zekerheid. Wanneer het denken zich moet legitimeren en in verlegenheid geraakt, kan het altijd proberen op die onmiddellijke zekerheid terug te vallen. Hegel wil vanuit dat standpunt, dat schijnbaar niets anders veronderstelt, aantonen dat het onontkoombaar in beweging geraakt, zijn zekerheid verliest en haar uiteindelijk pas op een ware wijze terugkrijgt wanneer het zijn dialectische ontwikkeling heeft voltooid. Het gaat bij die ontwikkeling niet om louter abstracte denkbeginselen, maar om een ervaringsproces waarin denken en werkelijkheid met elkaar verweven zijn. Vandaar dat Hegel er ter concretisering zo veel historisch materiaal heeft ingebracht.

Dit worden van de *wetenschap zonder meer*, of van het *weten*, is het dat deze *fenomenologie* van de geest present stelt. Het weten, zoals het aanvankelijk is, of de *onmiddellijke geest*, is het geestloze, of het *zintuiglijke bewustzijn*. Om tot eigenlijk weten te worden, of om het element van de wetenschap, dat haar zuivere begrip is, voort te brengen, moet het een lange, moeizame weg afleggen (FG, 25).

Uit dit citaat uit het *Voorwoord* blijkt dat de *Fenomenologie* als geheel de ontwikkeling presenteert die het bewustzijn doorloopt van naïef, natuurlijk bewustzijn tot wetenschappelijk inzicht. Voor het bewustzijn zelf is het echter pas aan het einde van deze ontwikkeling duidelijk wat dat wetenschappelijk inzicht precies inhoudt. Wij als wetenschappers zien op die ontwikkeling toe, en Hegel toont hoe daarin verschillende fases te onderscheiden zijn, met ieder een eigen gestalte van het bewustzijn. Het hele boek is daarom doortrokken van een onderscheid tussen wat 'wij' weten (wat *für uns* geldt) en wat voor het bewustzijn zelf (*für es*) duidelijk is binnen de gestalten die het bewustzijn in die ontwikkeling moet doorlopen.

Met het ‘voor ons’ spreekt Hegel de lezer aan alsof die reeds behoort tot degenen die het standpunt van de wetenschap bereikt hebben. Vanuit die positie geeft de *Fenomenologie* retrospectief inzicht in de wordingsgeschiedenis van het eigen denken, is ze een bewustmaking en een herhaling van wat in principe reeds in een voltooid gestalte aanwezig is. Dit lijkt op Plato’s opvatting dat ware kennis bestaat in een herinnering (namelijk aan de zuivere ideeën waaraan de ziel deelhad voordat ze met een lichaam werd verenigd). Aristoteles stelde daartegenover dat kennis het product is van ervaring. Hegel verenigt beide visies door te stellen dat in het begrijpen een oorspronkelijk gegeven *verinnerlijkt* wordt. Dit veronderstelt eerst wel een proces van veruitwendiging, waarin die oorspronkelijke eenheid zich verdeelt en zich in een veelheid van particulariteiten moet verliezen. Van daaruit moet ze weer tot zichzelf komen. Hegel beschrijft het proces van ontwikkeling en bewustwording vaak als de beweging van een cirkel: die beweging vertrekt vanuit een eenvoudig punt en komt weer terug op het uitgangspunt, maar sluit dan een veelheid van elementen (ervaringen, gezichtspunten e.d.) in. De subjectieve zijde van dat proces is de *ervaring* die het bewustzijn opdoet. Zonder veruitwendiging en zonder ervaring blijven zijn en denken leeg en abstract, hebben ze geen reëel bestaan (*Dasein*, er-zijn).

Het bewustzijn vormt zich in de verschillende gestalten die het doorloopt al bepaalde voorstellingen van hoe werkelijkheid en denken op elkaar betrokken zijn. Toch blijven die voorstellingen inadequaat en vol tegenstrijdigheid, zolang het bewustzijn nog niet tot zuiver begrip (het standpunt van de wetenschap, het absolute weten) is gekomen. Het wordingsproces en de ervaring, met al hun negatieve aspecten van verandering, tegenspraak, illusie, onvoltooidheid en eindigheid, behoren daarom wezenlijk tot het geheel van de werkelijkheid. Zonder die momenten blijft dat geheel leeg en abstract, en heeft het geen waarheid. De waarheid van het bewustzijn is zijn betrokkenheid op de werkelijkheid (de substantie). Deze betrokkenheid is aanvankelijk vol tegenspraken, maar loopt uiteindelijk uit op begrip en zelfinzicht. Alvorens meer gedetailleerd wordt ingegaan op de

interne ontwikkeling en een aantal specifieke gedeelten van de *Fenomenologie*, is het zinvol een globaal overzicht van het geheel te geven aan de hand van Hegels inhoudsopgave. Hierdoor komt de plaats van de besproken onderwerpen binnen het geheel duidelijker naar voren. In de *Fenomenologie* zelf wordt dat geheel langzamerhand in een opeenvolging van verschillende gestalten opgebouwd en moet men vaak vanuit het einde van een ontwikkeling op het voorafgaande terugzien om dat goed te begrijpen.

Hegel heeft de pretentie om de ontwikkeling van het bewustzijn tot wetenschappelijk begrip als een *noodzakelijk* samenhangend geheel te beschrijven. Toch zijn vaak juist de passages waarin de overgang van de ene gestalte in de andere als noodzakelijk wordt aangetoond het duisterst. Wanneer Hegel zelf bepaalde bewustzijns gestalten verbindt met historisch bekende verschijnselen of theorieën, is zijn vertoog makkelijker te volgen en blijkt het meestal zeer rijk aan inhoud en verrassende gezichtspunten te zijn. Veel van die verwijzingen blijven erg impliciet, vooral wanneer ze betrokken zijn op contemporaine discussies en theorieën waarvan wij tegenwoordig minder goed op de hoogte zijn. Het is daarom een uitdaging, maar vaak wel heel verhelderend om dergelijke verbanden boven water te halen.

Voor zover de verwijzingen en verbanden verhelderend zijn, zal ik daar in mijn bespreking ook gebruik van maken. We moeten daarbij echter wel beseffen dat dit voor Hegel niet het eigenlijke filosofische werk is. De ware filosofie bestaat voor hem namelijk in het begrip van de innerlijke noodzakelijkheid van de ontwikkeling, terwijl de wijze waarop de gestalten historisch voorkomen voor een deel toevallig is. Het aanwijzen van die verbanden is dus, hoezeer het ook verhelderend werkt, toch meer een hulpmiddel dat uitwendig blijft aan het begrip van de ontwikkeling in haar noodzakelijkheid. Vanaf hoofdstuk VI ('De geest') is de historische ontwikkeling echter wezenlijk voor het begrip en zijn de gestalten en overgangen die ter sprake komen concreter en ook voor moderne lezers gemakkelijker herkenbaar.

De inhoudsopgave van de *Fenomenologie van de geest*

De inhoudsopgave van de *Fenomenologie* roept meteen al vragen op. Er zijn namelijk drie verschillende indelingen: een indeling in acht hoofdstukken (I-VIII); een verdeling in A, B, en C; en een onderverdeling van C in AA, BB, CC en DD. Er zijn dus meerdere manieren om het boek in te delen. Het geheel wordt voorafgegaan door een lang voorwoord en een wat kortere inleiding. In deze inleiding wordt ingegaan op wat doorgaans de dialectische methode van de filosofie wordt genoemd, en op wat moet worden verstaan onder fenomenologie als de wetenschap van de ervaring van het bewustzijn. Op deze twee laatste elementen zal ik na het overzicht terugkomen.

A. BEWUSTZIJN

De *Fenomenologie* begint met het individu in de gestalte van een natuurlijk bewustzijn dat nog geen bereflecteerde kennis heeft. Het bewustzijn baseert zijn meningen en opvattingen over de wereld op zijn onmiddellijke ervaring. Het gaat dus altijd uit van iets waarvan het een of andere vorm van zekerheid heeft of, bij nader inzien, *meent* te hebben, zodat het op zoek gaat naar beginselen of wetten die het karakter van noodzakelijkheid hebben. De eerste drie hoofdstukken (I-III) van de *Fenomenologie* beschrijven en analyseren deze beweging vanuit de eerder genoemde twee perspectieven: het *für uns* en het *für es*.

Het bewustzijn vangt aan met een onmiddellijke, naïeve zekerheid omtrent een zintuiglijk gegeven, die het nog niet verwoorden of bevestigen kan. Vervolgens moet het onderscheid gaan maken tussen de verschillende objecten. De voorwerpen die het trachtte te vatten worden hierdoor alsmaar complexer en raken vol tegenstellingen, zonder dat het bewustzijn begrijpt welk beginsel hieraan ten grondslag ligt. De gestalten van het bewustzijn die aan deze ervaring beantwoorden noemt Hegel zintuiglijke zekerheid (hoofdstuk I), waarneming (hoofdstuk II) en verstand (hoofdstuk III).

B. ZELFBEWUSTZIJN

Wat in de eerste drie hoofdstukken beschreven wordt, kan gekarakteriseerd worden als een kentheoretische problematiek. Het behandelt de vraag hoe het bewustzijn kennis kan verkrijgen over de buitenwereld. In hoofdstuk IV is een andere onmiddellijke verhouding van het bewustzijn tot de werkelijkheid het uitgangspunt. Het bewustzijn verhoudt zich namelijk als een levend iets tot iets anders, een object waarvan het afhankelijk is, en dat het begeert om in leven te blijven. Het bewustzijn is dus praktisch gericht op iets anders, maar is uiteindelijk omwille van zichzelf. Wij weten wel dat dit Zelf hetzelfde is als wat in de vorige hoofdstukken op zoek was naar zekerheid en waarheid, maar hoe komt het bewustzijn tot dat besef of zelfbewustzijn?

Het moet in zijn natuurlijke begeerte een ervaring opdoen die het uittilt boven het niveau van louter praktisch bewustzijn of begeerte. Die ervaring doet het bewustzijn op in een strijd op leven en dood, waar de botsing van twee bewustzijnen die louter door begeerte worden gedreven op uitloopt. Die strijd kan worden overwonnen doordat elk van beide het andere als evenbeeld van zichzelf erkent, waarna het ene zich aan het andere onderwerpt. In deze zogenaamde heer-knechtverhouding doet de gestalte van het zelfbewustzijn-in-relatie-tot-een-ander-zelfbewustzijn de ervaring op van vrijheid en verlies van vrijheid. Hegel noemt die gestalte ook wel de verdubbeling van het zelfbewustzijn (FG, 121, 122).²¹ In principe heeft het zelfbewustzijn daarmee ook al de ervaring van wat geest is, want geest is vrijheid die gestalte geeft aan zijn eigen werkelijkheid. Maar hier wordt nog niet uiteengezet hoe het bewustzijn tot een concreet-

---

21 Het zelfbewustzijn is als zodanig al een verdubbeling van het bewustzijn: het heeft zichzelf immers als voorwerp. In het gedeelte over het zelfbewustzijn speelt de term verdubbeling een belangrijke rol. De verdubbeling culmineert in het ongelukkige zelfbewustzijn, dat *zichzelf* opsplijt in een aardse en een hem vreemde transcendente werkelijkheid (het hierna maals).

geestelijke vorm van leven komt, maar slechts hoe het zijn ervaring van zichzelf als zelfbewustzijn opdoet.

In het tweede gedeelte van dit hoofdstuk laat Hegel aan de hand van drie min of meer historische gestalten zien hoe het zelfbewustzijn op een nog heel abstracte manier de vrijheid van de geest tot uitdrukking brengt. De eerste gestalte is het denken van de Stoa, dat zich boven de verhouding van heer en knecht lijkt te hebben verheven, maar zich niet met de wederwaardigheden van het leven inlaat. De tweede vorm is het scepticisme, een vrijheid van het denken die zich polemisch tegen al het andere keert. De derde noemt Hegel het ongelukkige bewustzijn, dat weliswaar gericht is op het absolute, maar dat de wereld ervaart als een plaats waaruit dat absolute zich heeft teruggetrokken. Bij de behandeling van die laatste gestalte komen de transcendentie God van het jodendom, de kruistochten en de middeleeuwse vroomheid aan bod. De joodse God legt alleen maar straffen op. De kruisridders waren op zoek naar het lichaam van de mensgeworden God, maar troffen enkel een leeg graf aan. De vrome middeleeuwer zag het aardse leven als dienst en dankbaarheid en had een priester nodig als bemiddelaar met het hiernamaals.

C. REDE²²

In dit deel wordt uiteengezet hoe het zelfbewustzijn de werkelijkheid verstaat vanuit de ontdekking van zichzelf, of vanuit de zekerheid van het 'ik'. Ook hier bespreekt Hegel figuren die aan min of meer historische gestalten gekoppeld worden. De zekerheid van het ik wordt met name uitgedrukt in het cartesiaanse *cogito* ('Ik ben, dus ik besta'), de zekerheid van waaruit de we-

---

22 Evenals Kant maakt Hegel een onderscheid tussen verstand en rede. Het verstand is het gewone denken, dat abstraheert, onderscheidingen maakt en de dingen ordent, en daarmee aan de eindige werkelijkheid vasthoudt. De rede is het denken dat de grens naar het oneindige of absolute wil overstijgen.

tenschappelijke kennis van de werkelijkheid verkregen dient te worden.

De titel 'Rede' slaat niet alleen maar op hoofdstuk v, maar op het hele derde deel c, dat na A (bewustzijn) en B (zelfbewustzijn) komt. De hoofdstukken v tot en met VIII vormen namelijk zelf weer onderdelen van deel c en worden in dat perspectief respectievelijk aangeduid als AA (de rede), BB (de geest), CC (de religie) en DD (het absolute weten). De overgang tussen hoofdstuk v en VI deelt de *Fenomenologie* min of meer in tweeën, omdat het vanaf hoofdstuk VI (*De geest*) niet meer gaat over het bewustzijn als zodanig (als individuele gestalte), maar over het bewustzijn als geest; het bewustzijn dat beseft dat het met anderen deel uitmaakt van een geestelijke werkelijkheid. Die structuur is niet toevallig gekozen. Zij moet inzichtelijk maken dat in de geest, de religie en het absolute weten de zekerheid van de rede pas haar ware gestalte verkrijgt. In deze delen wordt haar uitgangspunt pas gelegitimeerd. Wat simpel gezegd: de geest is de werkelijkheid, de religie de voorstelling en het absolute weten de begrepen eenheid van werkelijkheid en voorstelling. Zo zijn deze drie wederom te begrijpen als een verhouding van (bewust)zijn, zelfbewustzijn en rede.

AA. (HOOFDSTUK V): 'DE REDE'

In hoofdstuk v (met de titel: 'Zekerheid en waarheid van de rede') analyseert Hegel de ervaring van de *tegenspraken* van het zelfbewustzijn. Dit zelfbewustzijn weet van zichzelf dat het redelijk is, en heeft zijn redelijkheid ook als uitgangspunt. Toch neemt het zijn denken (zelfverzekerdheid) op een te eenzijdige manier tot maatstaf van alles. Het redelijke zelfbewustzijn moet zich realiseren dat de rede niet op zichzelf staat, maar is ingebed in de geest van een samenleving. In die geest vindt zij haar basis, inhoud en geldigheidscriteria. Zonder dit besef blijft ook de rede nog een abstract en leeg begrip.

BB. (HOOFDSTUK VI): 'DE GEEST'

In het zesde hoofdstuk wordt de ervaring van het zelfbewustzijn geplaatst in de context waarin zij tot stand komt en die wij haar werkelijkheid zouden kunnen noemen. Het is de werkelijkheid van de Europese geschiedenis. Hegel is van mening dat in de geest van zijn tijd, zoals die door de verlichting en religiekritiek is heen gegaan, zowel de wetenschap als de religie formeel en leeg zijn geworden. Hij vindt dat zij zich hebben ontwikkeld tot een vorm van subjectivisme waarin het inhoudelijk inzicht (het begrip van de geest als substantie) is kwijtgeraakt. Het formele rationalisme en de louter gevoelsmatig geworden religie (een intuïtief geloven dat zich afzet tegen het verklarende denken) zijn in dat opzicht elkaars spiegelbeelden.

CC. (HOOFDSTUK VII): 'DE RELIGIE'

In de traditionele religies is de inhoud als het absolute nog aanwezig, in de vorm van een niet tot begrip gebrachte voorstelling. In de voorstelling van de drie-ene God komt de religie tot een adequate *voorstelling* (maar nog niet begrip) van wat bij Hegel geest heet. In die voorstelling veruitwendigt God zichzelf in de schepping en in zijn menswording, om vervolgens als geest van de gemeenschap tot zichzelf terug te keren.

DD. (HOOFDSTUK VIII): 'HET ABSOLUTE WETEN'

Het absolute weten is het standpunt van de wetenschap als het product van en inzicht in zijn eigen ontwikkelingsproces. Hier kijkt Hegel terug op het hele voorafgaande proces, en verheldert dit als de dialectische ontwikkeling volgens welk de werkelijkheid tot begrip van zichzelf komt, ofwel: zichzelf als geest begrijpt. Wanneer dit is doorzien, kan de inhoud van de religie begrepen worden als het product van het denken zelf. Vanaf dat moment kan het begrip van de werkelijkheid ontwikkeld worden in haar ware gestalte, als idee, als de eenheid van zijn en denken. Dit is dan de bevestiging van Hegels centrale stelling, dat